

MAGYAR NYOMTATOTT MUNKÁK A XVI. ÉS XVII. SZÁZADBÓL.

ISMERTETI

THEWREWK ÁRPÁD.

„Int az üdő, hogy a tisztelendő régiségeket keresve keressük és hazafiársainkat is arra buzdítsuk, hogy szemesek, hogy vigyázók legyenek : hogy az elfüstösödött s rongyosodott könyveket, írásokat, melyek sokszor szelemeneken és szurdékokban móltatlanul hevernek és senyvednek vagy a tudatlanság birtokából szabadulást várnak, tehetségök szerint igyekezzenek össze szerezni.”

Virág Benedek.

BUDAPEST.

FRANKLIN-TÁRSULAT KÖNYVNYOMDÁJA.

1882.

NÉHAI

PONORI THEWREWK JÓZSEF

EMLÉKÉNEK

SZENTELI

HÁLÁS FIA,

A SZERZŐ.

«Méltó dolog bizonyára a régiebb magyar munkákra ügyelni.»

Virág Benedek.

«Az igaz, hogy a nyomtatott magyar könyvek a török és kuruc háborúban a mind a két féltől elkövetett városoknak, városoknak, faluknak s kastélyoknak felgyújtási által nagyobb részről oda lettek, s alig maradt meg némely kiadásból egyetlen egy darab mintegy irmagúl, de még ezen maradványokból is kiteszik, hogy már ama régen elmúlt két században sem szükölködtünk nyelvünkön teljességgel *világi* írók nélkül. Ebben a most végzett században pedig a világi íróink még jóval bővebben valának, úgy hogy nem hagyhatom helyben *Bessenyei*-nek a magyar *Néző*-ben eme vitatását: «*még magyarul, a mint szokták mondani, profanus írók nem is voltak. Hallerből, ki a Telemachust fordította, és Gyöngyösiből áll a világ. A többi szent írás módja volt, melyeket a reformatus papoktól tanúltunk.*»» Hogy ez nemzetünk becsületére nem mind igaz, azt ez a *könyvesházom* is elegendőképen meg fogja mutatni. A régiebb magyar könyvek, mint-hogy ritkábbak, esméretlenebbek is többnyire még a tanult hazafiaknál is. Bár-csak már egyszer közölnék a világgal, más nemzeteknél bévett s dicséretes szokás szerint, ama számos kötetekből álló káptolom — kalastrom — kollégium — s uraságbéli könyvesházak, hogy mijek vagyon s miből állanak tulajdonképen?» — Igy szól Sándor István «*Magyar könyvesház*»-ának előbeszédében.¹⁾

Ez érdekes idézet először is azt a szomorú tényt említi meg, hogy régibb nyomtatványaink nagyobb része a török és kuruc-világ dúlásainak esett áldozatul. (Sok régi magyar irat és könyv, mi türes-tagadás, nem a török és kuruc pusztítás, hanem az emberek tudatlansága és gondatlansága miatt veszett el!) Ámde az a kevés is, a mi mintegy irmagul maradt, megeáfolja (az idézet szerint) azokat, kik azt állítják, hogy a XVI. és XVII. századbeli magyar irodalom csak *valóságos* tartalmú nyomtatványokat mutathat föl s hogy e két században irodalmunk *világi* írók nélkül szükölködött. — *Bessenyei Györgynek* szavai, melyeket *Sándor István* a «*Néző*» című folyóiratból idéz, azt árulják el, hogy a mult században még híres-neves irodalmi férfiak sem igen ismerték irodalmunk régibb termékeit. A mi végre az idézetnek azt az óhajtatását illeti, bárcsak nálunk valamennyi nyilvános és magán-könyvtár a régibb s ritkább magyar nyomtatványokat, melyeket őriz, nyomtatott jegyzékben közölné: ez óhajtatás, bár azóta nyolevan esz-

¹⁾ «*Magyar könyvesház, avagy a magyar könyveknek kinyomtatások ideje szerint való rövid említése.*» Irá Sándor István. Győrött, Streibig József betüivel. 1803.» L. az «*Előbeszéd*» 6. és 7. lapján.

tendő mult el, még msot is jogosult;¹⁾ s épen jogosultsága indított engem arra, hogy a gymnasiumi könyvtárunk birtokába jutott²⁾ a *Toldy-könyvtár*-nak régebb és ritkább magyar könyveit időrendben ezennel közzé tegyem.

A XVI. századból a *Toldy-könyvtár*-unkban a következő — becsesbnél becsesb — magyar nyomtatványok vannak:

I. *„Vigasztalo könyvecske keresztényi intessel es tanítással, mikeppen kelien az embernek készülni keresztényi es boldog e vilagbol való kimulashoz. Szerzette Heltay Gaspar. Colosvarba nyomtatot, Heltaj Gaspar Műhelyébe. 1553.”* E munkácska, mely háromszázhuszonkilenc év előtt látott napvilágot, a *Toldy-könyvtár*-nak legrégebb magyar nyomtatványa. Cím-lapja és az eleje hiányzik; a vége is csonka. A nyolcadrétű könyv tábláján (belül) ez áll: *„Toldy Ferencé 1875 óta”*. Ez alatt, szintén Toldy kezétől, ez van: *„Nagy Enyeden és Jankowichnál.”* — A *„Vigasztalo könyvecske”*-nek szerzője a szász eredetű *Heltai Gáspár*, a ki, miként *székelyes* magyarsága bizonyítja, a *székelyek* között tanulta meg a magyar nyelvet. Ő a XVI. században a magyar irodalom legbuzgóbb művelőinek egyike. *„A kolozsvári nyomdát Heltai Gáspár kolozsvári lelkész állította föl 1550-ben; igen szép betűkkel, csinos initialékkal, díszítményekkel s hangjegyekkel is föl volt szerelve. A magyar nemzeti irodalom emelésében a szász eredetű Heltainak mint nyomdásznak s mint írónak egyaránt halhatatlan érdemei vannak.”*³⁾ Szülőhelyét Toldy *„Irodalomtörténet”*-e (I. az 1868. megjelent első kötetnek 49. lapján *Heltai életrajzát*) nem említi meg. *Sándor Istrán* *„Magyar könyvesház”*-ának *„Előbeszéd”*-ében *Heltai*-nak szülőhelyére vonatkozólag ezt találtam: *„Őt már előttem mások is Heltáról eredett szásznak hirdették.”* (*Heltau* vagy *Heldau*, magyarul *Nagy-Disznód*, *Nagyszebentől* délre esik.) *Heltainak* műveiben a magyar nyelvész nagy haszonnal buvárkodhatik, minthogy nyelvünknek vajmi sok sajtóságos szép kifejezését tartották fenn. Igaz azonban, hogy olykor-olykor nyelvtani és szórendi hibákra is bukkanunk nála. *Heltai* nem ritkán határozott alakot használ ott, hol határozatlan kellene használnia, és viszont határozatlan ir, hol határozott kívántatik; a birtokragot is ki-kifelejtí.

II. *„Bornemisza Péter Predikációinak II. része. Sempte, 1574.”* E címet Toldy írta az elején és végén is csonka munkának első lapjára. A következő megjegyzés is Toldyé: *„Teljes példánya a M. Akadémia könyvtárában van. Ebben (t. i. a Toldy-könyvtár példányában) hiányzik: Cím, Dedicatio, Sign. 1—3. A szövegből 1—9. levél s hátul 708—718. lev.”* — E jegyzet után ez áll: *„Ajándéku! kaptam Walther László tisztelt ba-*

¹⁾ Kivált az *unicum*-ok közlése, sajnos, még mindig csak jámbor óhajtság! Még jelenleg is úgy vagyunk velök, hogy senki sem tudja, mi voltaképen *unicum*, mi nem. Hogy a könyvkiállításban, mely ez évben az *Akadémia* épületében látható volt, egyes könyveknél ott állott e szó *„unicum”*, már is haszonlanc járt. *Unicum*-nak volt ugyanis a következő (az egrí érseki egyházmegyétől kiállított) könyveske is bemutatva: *„Practica Arithmetica. Az-az: Számvető Tábla; melyben mindenféle Adásról és Vételről akár minémű kereskedésben-is bizonyos számoknak summája készen és könnyen fel-találtathatik. Padvai Julius Caesar által irattatott. Most pedig újjobban e' kised formában ki-bocsáttatott. Lőtsén. Nyom. 1701. Eszten-dőben.”* — E kiadás, ime, nem *unicum*, mert nekem magamnak is épen ez a kiadásom van. Ki tudja, hogy még hány *unicum*-nak találhatnák meg a párja, ha köztudomásúvá lenne, hogy mely könyvek tartatnak *unicum*-oknak!

²⁾ A nagyméltóságú Vallás- és Közoktatási Minister ur kegyes intézkedése néhai Toldy Ferenc könyvtárának oroszlánrészét a mi gymnasiumunknak juttatta. (L. a. II. ker. kir. egyetemi kath. főgymnasium 1877. évi Értesítő-jét a 35—36. lapon *„Könyvtár”* cím alatt.)

³⁾ *„Kulauz az orsz. magy. Iparművészeti Muzeum részéről rendezett könyvkiállításához. Budapest, 1882.”* I. a 135—136. lapon.

rátomtól. Pest, sept. 25. 1858. Toldy F.» — Van ott még egy németnyelvű megjegyzés is, melyben azonban csak a beletoldott «Ref.» szó Toldy-nak az írása. E német megjegyzés (Bornemisza «Predikációi»-ra vonatkozólag) így szól: «Älteste Ungarische Ref. Predigten.» — E (308 év előtt megjelent) munkának szerzője, Bornemisza Péter, számos nagy kiterjedésű vallásos munkán kívül Sophokles után szabadon egy «Elektra» című színművet is irt prózában «keresztényeknek erkölcsöknek jobbitásokra például, szépen játéknak módja szerint rendeltetett. 1558.» — Bessenyei György nem csak látta e színművet, hanem 1779. «Holmi»-ában közölt is belőle egy töredéket. Sándor István «Magyar könyvesház»-ának 14. lapján nem «Elektra», hanem «Klytaemnestra» című színművet emleget ekként: «Clitemnestra Tragediája. Irta Sophokles, fordította Bornemisza Péter». Ennek helytelensége szembe ötlő, nem lévén Sophokles-nek fennmaradt tragoediái között egy «Klytaemnestra» című. Toldy 1828. megjelent «Handbuch der ungarischen Poesie» című munkájának első kötetében a XXI.—XXII. lapon még így szól: «Bornemisza's Tragödie: Klytemnestra, nach Sophokles Elektra»: ámde «A magyar nemzeti irodalom története»-nek 1868. évi kiadásában (az első kötet 47. lapján) már (magát helyreigazítva) így ír: «Bornemisza Elektrája (nem «Klytaemnestra»)». — Jelenleg Bornemisza színművének már se híre, se hamva. Elveszett — talán örökre. «Bornemisza Péter régi jó nemes familiából vette eredetét; de kisdéd-korában mind-két szüleitől meg-fosztatván sok nyomorúságok között nevedett, az Udvarokban hányódott, vetődött. Nyoltz esztendőig oda lakott Olasz-, Frantzia- és Német-országokba, látásért, hallásért, nyelvek és egyéb szükséges tudományoknak tanulásokért. Tudós ember volt minden-féle tudományokban.» Így nyilatkozik Bornemisza-ról Bod Péter «Magyar Athenás»-a a 49—50. lapon.

III. «Harmadik Resze az evangeliumokból es az epistolakból valo tanúságoknak. Melyeket az keresztényeknek gyülekezetibe szoktat predikalni minden ünnep nap. Kit az Wr Iescsnac lelke által, az együgyű keresztényeknek iduösseges epületyekre, ira Bornemisza Peter. Költ Semppteröl. 1575.» A dedicatio így szól: «Nemzetes, nagysagos es isten felő urfinac, Gyarmatthi Balassa Andrasnac. A felseges austriai Carol herczeg komornyikyanak es tanácsosanac. Es Nograd Warmegyenec fő Ispannyanac, Beszterczei es Makouiczai Szabad Wrnak, etc. Es az ő szerelmes Isten szerent való hív hazas tarsanac, nagysagos Merai Annanac.» Ez egészen ép példánynak ezernél sokkal több lapja van, melyeknek azonban csak körülbelül negyede van számozva.

IV. «Enekec Harom rendbe; külömb külömb felec. I. Elsöbe: Röuid diczeretec vadnac. Kiknek számoc CXCVIII. kie közzül sok, Predikatioec melle valoc. II. Masikba, Hoszabbac vadnac: az szent Iras intesi es magyarázati szerint. Kie Predikatioec gyarant oktatnac. Kiknek számoc aproual elegy LX. III. Harmadikba. Az Biblianac ki valogatot fő fő XVIII. Historiaiból valoc. Rendeltettec Bornemisza Peter Altal. Detrekoe Varaba. 1582.» — Hogy e példányon kívül hány példánya ismeretes még e munkának, erre nézve a munkának lapozgatása közben Toldy-nak egy külön papírlapra irt következő érdekes jegyzetere akadtam: «Die Bornemiszaische Gesang-Sammlung (gedruckt im Schloss Detrekő im Pressburger Comitatz, 1582.) ist nicht nur die grösste, sondern auch bedeutendste im XVI. Jahrhundert, da sie nicht bloss Hymnen und Psalmen (in der 1. Abtheilung), sondern auch religiös-didactische und Strafgedichte (in der 2. Abtheilung) enthält, und darunter viele, welche in den älteren Separatdrucken bereits verschwunden, oder insoferne diese (höchst selten) noch existiren, bedeutende Varianten liefern. — Exemplare: 1. Pester Universitäts-Bibliothek; 2. Pester Akademische Bibliothek; 3. Rádaische Bibliothek in Pécel (manc und unergänzt); 4. Telekische

Bibliothek in Marosvásárhely (bloss zur Hälfte und noch indeterminirt) ; 5. Noch ein Man-kes bei einem Privaten. (Farkas Károlynál a Nagy Gábor példánya, melyet Gönciének tar-tottak.) Dies das 6-te, gut ergänzte. A 7-dik Sztrokayé, árvízkor elromlott.» Toldy Ferenc-nek e sajátkezü jegyzetéből kiderül, hogy Bornemisza «Énekgyűjteménye» a XVI. század-beli énekgyűjtemények között nem csak a legnagyobb, hanem a legnevezetesebb is, mint-hogy nem csak hymnus-okat és zsoltár-okat foglal magában, hanem vallásos tan- és feddő-költeményeket is, melyek közül sok részint már sehol sem található, részint csak sok-ban elűtő szöveggel ; kiderül továbbá Toldy jegyzetéből az is, hogy ő a maga példányán kívül még hat példányát ismerte Bornemisza «Énekgyűjtemény»-ének, hogy e példányok közül egy (t. i. Sztrokay-é) a nagy árvíz alkalmával (1838.) tönkre ment, hogy három (t. i. a Pécelen levő Rádai-könyvtár-é, a marosvásárhelyi Teleki-könyvtár-é és Nagy Gábor-é [megvan-e még ez utolsó s hol ?]) nagyon csonka s hogy végre az ő saját példánya szin-tén csonka ugyan, de hogy a hiányzó lapok ki vannak egészítve. — Bornemisza-nak «Pre-dikációi» (mint mondtuk) Semptén nyomattak, «Énekgyűjteménye» ellenben Detrekőn. Ennek nyomdatörténeti magyarázata van. Bornemisza-t ugyanis Semptéről, a hol saját munkáinak kiadása véget 1573. nyomdát állított vala, 1579. elűzték s ekkor nyomdá-jával Detrekőre költözött, a hol Balassa István várában menedéket talált.¹⁾

V. A «visolyi» biblia. Ez két fólio-kötetben jelent meg 1590. Visoly-ban Mantsko-vics Bálint nyomdájában.²⁾ — A Toldy-könyvtár példányának első kötetében hiányzik a címlap ; az előszóból pedig csak az utolsó lap van meg, melynek a végén ez áll : «Gön-tzön. Bodoq aszszony hauánac első napián. 1589. eztendőben. Nagyságtoknac és kegyelmekek-nec szolgáláia, Cáróli Gáspár : az göntzi Anya szent Egy—» a többi (a lap széle elrongyo-lódván) hiányzik. A második kötetnek, mely teljes épségben van, a címe ez : «Az szent Biblianac Masodic része, Mellyben vadnak az Prophetac írási mind, Az Macchabeusoc könyvei; Es az mi Wrunc Iesus Christusnac Wy Testamentuma.» Erre következik két idézet a szent-írásból és a nyomtatásnak éve : «Actor : 10. vers : 43. Erről mind az Prophétákis bizónsá-got tésznec, hogy biene bocznattyát vészi az ő Neue által, minden az ki hiszen ő benne. 2. Pet. 1. vers. 21. Mert nem ember akaratyából származtat régen az Prophétáknac prophétálásoc, hanem szent lélektől inditatuán szóltat az Istenec szent emberei. Anno Domini M. D. XC.» — Károlyi Gáspár az egész szent-írást az apokryph könyvekkel együtt latin-ból (követve a Vulgata-t is) fordította. E bibliafordítás (csekély nyelvváltoztatásokkal) még most is legjobban van elterjedve a protestánsok között.

VI. «Monoszloi András az egyigyű iámbor hív keresztyéneknek örökcé való lelki békesé-get es iduösséget keuán» stb. Ezzel az előszóval kezdődik a munka, melynek hiányzó címét Toldy a kemény kötés hátára ekként írta föl : «Monoszloi And. A Szentek tiszteletéről. 1589.» — A negyedréti könyv az 528. lapon félbenszakad. Toldy a végén levő fehér lapra ezt jegyezte : «Terjed az 543-ik lapig». Eszerint 15 lap hiányzik. — Sándor István «Ma-gyar könyvesház»-a és Bod Péter «Magyar Athenás»-a szerint e munka Nagyszombat-ban nyomtatott, hol az első magyarországi katolikus nyomdát Telegdi Miklós, utóbb pécsi püspök, állította föl. («Kalauz» az 1882. könyvkiállításhoz. L. a 145. lapon.) Monoszloi András veszprémi püspök és posonyi prépost volt. («Magyar Athenás». L. a 184. lapon.)

VII. «Az Cairis Crispes Salvestiusnac ket Historiaia. Elseo. Lucivs Catilinanac az Ro-

¹⁾ «Kalauz az orsz. magy. iparművészeti muzeum részéről rendezett könyvkiállításhoz. Budapest. 1882.» L. a 142. lapon («Semte» alatt) és a 146. lapon («Detrekő» alatt).

²⁾ Ugyanott a 147. lapon («Visoly» alatt).

mai birodalom ellen való ország arulasarul. Masodic. Az Nymidiai Ivergta kiralynac, az Romaiac ellen riselt hadarul: Hadviselőknec es minden renbeli embereknec hasznokra, deakbol magyarra fordittatot. Baronyai Detsi Janos által. Cum Gratia et Privilegio Illustrissimi Principis Transilvaniae etc. Ad decennium. Nyomtatattot Szebenben, Fabricius Janos által. 1596.» E cím valamint a *dedicatio* és az *előszó* is írva van. A könyv legvégén is egy hiányzó nyomtatott levél irottal van pótolva. Halljuk csak, hogy miként fordította Detsi (286 esztendő előtt!) az «*Omnes homines, qui sese student praestare ceteris animalibus*» kezdetű — szabatosan vajmi nehezen fordítható — fejezetet! «Minden embereknec, valakic igyekeznec egyéb oktalan állatokat feljyül haladni, minden erőuel azon kel lenni, hogy életeket olyan halgatással által ne rigyéc, mint az oktalan állatoc, az mellyeket az természet alá-nézőkcé és hasoknac engedőiué teremtet. De minden mi emberi erőnc az elmében és az testben helyheztetet: inkább élinc az elménec parancholattyáual és az testnec szolgálattyáual. Az lélec mi nekünc közönséges (= közös) az istennel, az test az oktalan állattal. Menyéuel jobnac láczic énnem az elmének erejéuel keresni inkább az dicziretet,¹⁾ hogy nem mint testnec erejéuel, és miért hogy az élet rövid, a melyben vagyunc, az mi emlékezetünket mennél tovább lehet ki terjeszteni. Mert az kaszagságnac és szép ábrázatnac diczireti elmulandó és uezsendő, de az jószágos czelekedet hiresnec és örökre valónac tartatic. De nagy sokáig az emberek között nagy vissza uonás volt, hogy ha az hadac inkább uiseltetnénc-e testnec, auagy elménec erejéuel. Mert minec előtte ualamely dologhoz kezdez, szükség tanácskozni és minec utánna tanácskoztál szükség hogy azt idején el uégezzed», stb. Ilyen, ime, Detsi-nek, kinek «*prózája a század legszebbjeivel vetélkedik,*»²⁾ 286 év előtti derék fordítási kísérlete. Sándor István «*Magyar könyvesház*»-a nem említi Detsi «*Salustius*»-át. — Van Detsi-nek egy ötezer számra menő görög-latin-magyar közmondás-gyűjteménye is, melynek címe a következő: «*Adagiorum Graeco-Latino-Vngaricorum Chiliades quinque. Studio et opera Jo. Decii. Bartfae.*» Nyomatási évszámul Toldy-nál «1588», az 1882. évi könyvkiállításhoz rendezett «*Kalauz*»-ban ellenben (a 144. lapon «*Bártfa*» alatt) «1598» áll. Melyik az igazi?

A XVII. századból a «*Toldy-könyvtár*»-ban a következő magyar munkák vannak:

I. «*Itinerarium Catholicum*, azaz: *Nevezetes Vetélkedés.*» 8. rétbén. E nagyon csonka könyv a 19. lapon kezdődik és a 382. lapon végződik. Belül is hiányzanak itt-ott egész vagy fél levelek. Toldy egy papírszeletre ekként írta a hiányzó címet: «*Alvinci Péter Itinerarium Catholicum 1616 (?)*». Ehhez sajátkezűleg ezt jegyezte: «*Igen ritka.*» Toldy a maga «*Irodalomtörténet*»-ében Alvinci-nak csak *Prédikátszói*-t említi, melyek 1633—1636. Kassán jelentek meg. Sándor István «*Magy. könyvesház*»-a megemlíti (a 19. lapon) az «*Itinerarium Catholicum*»-ot is és ezt jegyzi meg a végén: «*Ez a könyv Alvinczi Péterének tartatik.*» — Sándor István-nak hihetőleg Bod Péter-nek következő nyilatkozata forgott eszében: «*Nintszen fel-téve az írónak neve: de Alvinczit itelem annak lenni mind a szállások formájából, mind az időben való meg-egyezésből s Pázmánnal-való veszekedésből.*» (L. a «*Magyar Athenás*» 8. lapját.)

II. «*Melotai Agendá*»-ja. Kis 8. rét. Címe nincs; a vége hiányzik. Egy (a könyvben találtató) papírszeleten ez áll: «*Ez Melotai Nyilas István Agendája. 1622.*» (Toldy Ferenc keze-írása.)

¹⁾ A cz — lengyel kiejtés szerint — cs-nek olvasandó.

²⁾ «*A magy. nemz. irod. története. Írta Toldy Ferenc. Második javított kiadás. Pest. 1868.*» L. az első kötet 54. lapján.

III. Melotai «Agendá»-ja. Ennek sincs címe s a vége ennek is hiányzik. Hogy más kiadás, azt a nyomtató-betűik bizonyítják, melyek az 1622. évben megjelent kiadás betűivel nem azonosak. Meglehet, hogy ez az a kiadás, mely 12 évvel később ily címmel jelent meg: «Agenda, mellyben az Anyaszentegyházban való szolgálatbeli Tselekedetek előadtnak. 8. Irta Melotai Nyilas István. Debrecen, 1634». (L. Sándor István «Magy. könyvesház»-át a 27. lapon.)

IV. «Szent Biblia. Az egész Keresztységben be-vött Régi deák bőtiüöl magyarra fordította a' Jésum-alatt vitézkedo társaság-beli Nagy-Szombati Káldi György Pap. Nyomtatta Béchben a' kolóniai Udvarban, Formika Máté. M. DC. XXVI. esztendőben.» Káldi György a «Vulgata» szerint fordította magyarra az egész szent-írást. Pázmány után, ki valóságos szellemi óriásként magasodik ki kortársai között, Káldi kezelte a XVII. században nyelvünket legszabályosabban és legtöbb izléssel. — Toldy Ferenc azt gyanítja, hogy Káldi a XIV. századbéli régi magyar bibliát is szemmel tartotta.¹⁾ — Hogy Káldi nem tartotta szemmel azt a XIV. századbéli magyar bibliát, sőt hogy nem is látta, azt ezenel bebizonyítom. A bibliához csatolt (44 lapra rugó) «Oktató Intés»-ben ugyanis Káldi a többi között Szenci Molnár Albert-nek azt az állítását is megcáfolja, mintha a protestánsok voltak volna az elsők, kik a bibliát magyar nyelvre fordították. «Ha Molnár kinyomtatott bibliáról szól» mondja Káldi az «Oktató Intés» 4. lapján, akkor nincsen szava az ellen, ha a protestánsok az elsőket magoknak tulajdonítják; «ha pedig az írott Bibliáról kell szólnani, nékem bizonyos és hitelre-méltó ember mondotta, hogy látta az írott Magyar bibliának nagyobb részét, mely két-száz esztendő előtt fordítottat: kétség nélkül nem a' Luteristáktól vagy Kalvinistáktól (kiknek akkor hírek sem volt), hanem az igaz Kereszttyénéktől.» Ez idézet, íme, megcáfolhatatlanul bizonyítja, hogy Káldi a Toldy említette régi magyar bibliát nemcsak hogy szemmel nem tartotta, hanem nem is látta. — A Káldi-féle bibliafordítás megtartotta tekintélyét a magyar kath. egyházban a mai napig.

V. «A' Dög-halálról való rövid Elmélkedés, melyben a' Dög-halálnak mivolta, eredeti, okai, eszközei, tulajdonsági, orvossági a' Szent Írásból, természet folyásából, Históriákból világossan megmutattatnak.» — Ez az írott címe egy elül csonka, 128 lapra terjedő, 1634. nyomtatott, nyolcadréttű könyvecskének, melynek a szerzője Tzanaki Máté. A dedicatio így szól: «Az Istennek kegyelméből Fénieséges Fejedelmi méltósággal tündöklő Rakoczi Györgi Uram ő Nagysága Istenes házas társának Lorantji Susanna Aszoninak: Nekem mindenkoron kegielmes Aszoniomnak szenteltetet köniveczke.» — Tartalma a könyvnek ez: I. rész. Előljáró beszéd. II. rész. «Miczoda az pestis? és miért mondatik közönséges ostornak?» III. rész. «Honnet származik az dőghalál? és mit használ eszt tudni?» IV. rész. «Menjvel lehet jobban dolgok az meg tért hieeknek az hitetleneknél az dőghalálkor?» V. rész. «Az angialok eszközi Istennek az pestisnek reánk való boczátságában.» VI. rész. «Az czillagokis eszközi Istennek az pestisnek reánk való szálításában.» VII. rész. «Nem oka az pestisnek az földnek bűdös párája.» VIII. rész. «El ragadé az dőghalál?» IX. rész. «Töb erősségekkis állattatik, hofi nem ragad el az dőghalál.» X. rész. «Mi végre boczáttatik ez emberekre az pestis?» XI. rész. «Szabad-e az dőghalál elöt el futni?» XII. rész. «Mint kell az pestist eltározatnunk vagi meg giőznünk?» Hogy a XII. rész, melyből csak öt sor van meg (csonka levén a könyvnek a vége is) az utolsó, az kitünik a XI. résznek e végszávaiból: «Mostan immár egiéb hátra nün-

¹⁾ «A katolikusok közt Káldi György a Vulgáta után fordította le az egész szentírást, az apokryph könyvekkel együtt; igen hihetőleg szem előtt tartva a XIV. századbéli régi magyar bibliát.» («A magy. nemz. irod. története. Irta Toldy Ferenc. Pest. 1868.» L. az első kötet 57. lapján.)

czen; hanem csak hogy egyniháni orosságokat számláljunk elő: mellemek által el távozathassuk avagi, ha reánk ill, megronthassuk ereiét az pestisnek.» — Bod Péter «Magyar Athenás»-a és Sándor István «Magyar könyvesház»-a megemlíti e könyvecskét, Toldy nem.

VI. «*Praxis pietatis.*» Elül-hátul csonka; közben-közben is hiányos. Toldy ezt jegyezte a könyvbbe: «Ezt tartom az 1-ső 1635-ki kiadásnak».

VII. «*Praxis pietatis.*» Az az: *Keresztjén embert, Isten tetezése szerint való járásra igazgató Kegyesseg gyakorlás. Melly Angliai nyelvből Magyarra fordítottat a' b. e.* (= boldog emlékezetű) Medgyesi Pál által. És immár hatodszor, az e kédiekben esett mindennemű hibáktól megtisztultan, sőt sok helyeken meg is jobbultan: az Authornak szép és igen szükséges Elöl-járó beszédével egygyütt, ki-bocsáttatott. A' jobbítások az hatodszori nyomtatásban, a' következő level-szálon (level-szál=lap) adattatnak előbben. Colosvárat. Nyomtat: Veres-Egyházi Mihály által. M. DC. LXXVII.» — Az «Ajánló Level», mely Isten-hez van intézve, Keskemeti Soós János-tól való, minthogy e hatodik kiadás megjelenésekor Medgyesi már nem élt. Az «Ajánló Level»-et követik Medgyesi Pál-nak «A keresztjén olvasóhoz» intézett szavai, melyekben elmondja, hogy mily elvet követett az angol eredetinek magyarra fordításában. «A fordításnak (mondja ő vajmi helyesen) az én ítéletem szerint úgy kellene esni, hogy ne ismérnek meg fordításnak, fondácul az írás ne esnek, az az: amit magyarra kellene fordítani, annak nem deák, német, anglus etc. formán, hanem magyar módon kellene esni.» — Medgyesi nem csak hirdette, hanem követte is e helyes elvet: fordítása nem idegenszerű, hanem magyaros s olykor kiválóan szép is. Maga a fordított munka (a szerzőnek, Baylius Lajos-nak, Károly-hoz, «Walliának» fejedelméhez, intézett dedicatio-ján kívül) 745 lapra terjed. A könyv végén (lapszám nélkül) «Templombéli reggeli s' estvéli imádságok» vannak.

VIII. «*Praxis pietatis.*» Az előbbinél egy évvel későbbben jelent meg. «És immár hedszer (a' Colosvári hatodik Editio szerint) minden-némű hibáktól meg-tisztultan, sőt sok helyeken meg is jobbultan: az Authornak szép és igen szükséges Elöl-járó Beszédével edgyütt ki-bocsáttatott: Lőtsén. Brewer Sámuel által, 1678.» — A lapok száma 1030. — Medgyesi Pál, e munkának fordítója, 1633-tól fogva közel 30 esztendeig «Lórándfi Susánna fejedelem asszonyinak» udvari papja volt. («Magyar Athenás.» Irta Bod Péter. 1766. L. a. 169. lapon.)

IX. «Mikoron imádkoztok ezt mondjátok, az az: Az Uri Imádságnak a' szent Lukásnak és szent Máthénak le-írások szerint való nyomozása: és tudós embereknek elmélkedésekkel meg-ékesített, s' rövid Praedicatiós formákra intéztetett magyarázattya. Komáromi István által. Váradon. Nyomtatta Szezei Kertész Abraham. M. DC. LI.» — «Szép tudós és jó rendbe szedett munka» mondja e könyvről Bod Péter. («Magyar Athenás.» L. a 145. lapon.) Az ajánlás így szól: «A' Néhai Nemzetes, Vitézlő Kapronczai Istvánnak megmaradt Özevgyének; Nemes, Nemzetes, Isteni félelemmel tündöklő Pataki Judith asszonynak, nekem Tiszteletes Patronámnak.» A végén ez áll: «Irtam Telegden. 1. Aug. Anno D. 1651. Komáromi István, Christusnak méltatlan hivatalos szolgálja.» — Szezei Kertész Ábrahám, kinél e könyv nyomtatott, 1640. (Hollandiából hozott szép betűkkel) Nagy-Váradon nyomdát állított, melyben 1660-ig (vagyis a városnak török kézre jutásáig) sok munka látott napvilágot.¹⁾

X. «*Magyar Encyclopaedia.* Az az minden igaz és hasznos böltseségnek szép rendbe foglalása és magyar nyelven világra botsátása. Apáztai Tsere János által. Ultrajecti. Ex officina Joannis a Waesberge. CIO IO CLIII.» (1653.) 8. r. A szerző e munkáját Tsulai

¹⁾ «Kalauz az orsz. magy. iparműv. muzeum részéről rendezett könyvkiállításához. Budapest 1882.» L. a 140. lapon.

György-nek és Bisterfeld Henrik János-nak, ki Gyulafehérvárt neki is tanára volt («Ss. Theologiae ac Philosophiae in illustri schola Albensi Professori acutissimo, olim Praeceptorum de me optime merito») ajánlja. Az «Ad lectorem» intézett latin előszóra következik a 412 aprán nyomtatott lapra terjedő «Encyclopaedia» magyar nyelven. Ehhez csatlakozik néhány (nyelvészeti kérdésekkel foglalkozó) latin levélen kívül a következő nevezetes latin értekező beszéd: «Johannis Apatzai Oratio de studio sapientiae, in qua artium et scientiarum omnium utilitas, earumque ortus et ab Adamo ad Hebraeos, ab Hebraeis ad Chaldaeos, ab his ad Aegyptios, ab Aegyptiis ad Graecos, a Graecis ad Arabas et Latinos progressus et in eos cultura promotioque breviter perstringitur, ob hancque causam harum linguarum necessitas probatur; postremo modus ostenditur, quo gens Hungarica hujus sapientiae non tantum particeps fieri, sed brevi illas omnes si non superare, aequare saltem possit. Habita cum Rectorum in illustri collegio Albensi susceperet. A. C. M. DC. LIII. Mense Novembri. — Ultrajecti (Utrechtben). Ex officina Joannis a Waesberge. Anno M. DC. LV.»¹⁾

— Ez az egy oratio, melyben megmutatja annak módját, miképen multhatná fölül vagy legalább miként érhetné utól a magyar nemzet az akkori legműveltebb nemzeteket, egy-maga elegendő arra nézve, hogy Apátzai Tsere (Cseri?) János ne csak mint a tudomány egész birodalmával rendelkező nagy tudós, hanem (tekintvén azt, hogy a nyers erőnek, az ököljognak, e korában ő máris az értelmi kulturát ismeri el minden más felett hatalomnak s hogy mi több, ettől tételezi föl a magyar nemzet fennmaradását is) egyszerűs mind mint nagy szellem, nagy ember s nagy hazafi álljon előttünk. S valjon mi volt jutalma e nagy-nak? Az, hogy saját hitsorsosai (oly nagy volt mindjárt kezdetben a protestánsok között a vallás dolgában az egyenetlenség és türelmetlenség!) addig áskálódtak ellene II. Rákóczi Györggy fejedelemtől, hogy ez egykor ily szóra fakadt: «Megérdemlené az az ember, hogy a fejevári torony tetejéről vetnék alá!»²⁾ — Apátzai Tsere (Cseri?). János nem csak magyar encyclopaediát, hanem magyar logikát is először irt minálunk. A címe ez: «Magyar Logikácska, melyet a kicsindek számára irt Apátzai János, egy a tudomány dolgában megkivántatott tanácsdal egyetemben. Fejevár, 1656.»³⁾

XI. «Igaz hit, az az olly CCXLI magyar predikációk, melyekben a' keresztyéni igaz hitnek és vallásnak minden ágazati ugy bé-foglaltatnak, hogy mind a' tanítók s mind a' tanuló, mi legyen hiendő vallások és vallandó hitek, elégségesképpen meg tanulhattya. Mellyeket prédikáltott a' debreceni gyülekezetben; és, hogy holta után is tanítson, nemzete javára, az anyaszentegyház épületire és az Istennek dicsőségére ki-bocsáttott Comáromi Csipkés Györggy S. J. M. D. E. D. P. Szebenben. Nyomtatott Szenczi Kertész Ábrahám által. M. DC. LXVI.» 4. rétt. Szebenben találjuk, ime, 1666. Szenczi Kertész Ábrahámot, kiről már említettem, hogy neki 1660-ig Nagyváradon volt nyomdája. — A 800 lapra terjedő munkának a szerzője Komáromi Csipkés Györggy, kinek születési helyét Bod Péter «Magyar Athenás»-a nem említi. «Komárom, mellyben születtem, tanítottam és neveltetem 18 esztendő koromig,» mondja maga Csipkés az «Igaz hit» dedikációjának első lapján.

¹⁾ Hogy az «Oratio» és az «Encyclopaedia» egyszerre nyomtatott, azt a lapoknak folytatólagos számozása is bizonyítja. Nyomatási curiosum az, hogy az «Encyclopaedia» címlapján mégis «1653» áll «1655.» helyett.

²⁾ «Magyar Athenás. Bod Péter. 1766.» I. a 13. lapon.

³⁾ Bod Péter «Magyar Athenás»-a és Sándor István «Magyar könyvesház»-a szerint a «Logikácska» 1656. jelent meg, Toldy szerint pedig (l. «Magy. nemz. irod. tört. 1868.» az első kötet 77. lapján) 1654-ben. Melyik helyes?

XII. «*Reövid Chronica a' vagy olly Beszélgetés, mely a' közebb elmúlt száz esztendőök alatt Debreczenben esett emlékezetesebb dolgokról, tűz miatt való Romlásokról Soc rendbeli károkról s' változásokról, kiváltképpen pedig és bővebben ez nyolcz esztendőök alatt való Háb-ruságokban ezen helynek keserves állapottyáról sokféle nyomoruságiról ennek Lakosainac, felső közép és alsó Rendeinéc viselt dolgairól irattatott és szedegedetett össze Bartha Boldisár által. 1666. eszt. Debreczenbe.*» E címet (hiányozván a címlap) Toldy írta a könyvbe. Az «*Elöl járó beszélgetés*», melyből csak az utolsó lap van meg, így végződik: «*Mások viselt dolgait más böcsületes Uraim notatiojokból tatarozgattam; ha hol pedig hozzá illendő foltokkal erősítgettettem másoktul-is, örömet vettem és részem is. De ha mit elfelejtettem, vagy kinek kinek tetezése szerint nem írhattam volna, arról bocsánatot és engedelmet kérek. Írásm Debreczenben a' magam szállásán 1664. Eszten. Szent András havának huszadik napján. Kigyelmeteknek tiszta szível magát ajánló szolgálja. Bartha Boldisár.*» — A könyvecskében hely-lével-közzel egész lapok hiányzanak. — Toldy kezétől a következő jegyzetet találtam benne: «*I. péld. Enyedi könyvtáré. II. péld. Marosvásár. Teleki-könyvet. III. péld. Jankowich péld. IV. péld. a jelenvaló. Toldy Ferencé. V. péld. Debre. Coll.*» E jegyzet szerint, ime, Toldy öt példányát ismerte. Megvan-e még a Jankowich példánya s hol? vagy talán még több példánya is van Bartha könyvének hazánkban? Ki mondja meg?

XIII. «*A' pápistaság ujsága.*» Toldy írta e címet a könyv hátára, minthogy a címlapja hiányzik. Kolosvárott nyomtatott 1670. évben. A szerzője Komáromi Csipkés György. Az «*Ajánló Levél*» így szól: «*A' Tekéntetes és Nagyságos Fejedelem aszszonyinak Bornemisza Annának, mostani kegyelmes Urunknak Tekéntetes, Méltóságos és Nagyságos Apaji Mihály-nak, Isten kegyelméből Erdély Ország Fejedelmének, Magyarország Részeinek Urának és Székelyek Ispánnjának, etc. Szerelmes házass társának, az Isten Anyaszentegyház hűséges Dajkájának mint szerelmes Aszszonyomnak Jó egészséget, békességet és idvességet!*» — Az ajánlás végén ez áll: «*Debreczenben, M. DC. LXX. esztendőben. Karácson szomorú estin. Nagyságod-nak, mint kegyelmes Aszszonyomnak alázatos szolgálja és méltatlan S. Comarom C. György.*» — Teljes példány, 508 lapra terjed.

XIV. «*Szű titka. Az az: Az ember szívének természet szerint való romlottságából és annak követéséből származott ezer csalárdságának ki-nyilatkoztatása és orvoslása, mellyet az ő szíveket Istennek tisztán, szeplőtelenül készíteni, minden dolgokban igazán, csalárdság nélkül járni és idvezülni akaró keresztyén embereknek nagyobb éppülésekre és az szű gonosságában meg-rothadt, de meg-gyógyulandó, téréndő bűnösöknek Isten kegyelme által orvoslásokra, egy neve-zetes anglus authornak erről való discursusának és mint egy practicus commentariussának (in loc. Jer. 17. v. 9) rendi szerint, prédikatio formára rendelt és ki-adott: annak részeit, punctumait, bizonyos szent írásbeli helyekre szabván és alkalmaztatván: sokkal közel meg-annyival sok helyeken interpolált, ujjítgatot, világosított és öregbített az Ur János Christusnak leg méltatlanb, alkalmatlanb, együgyű szolgálja. Nánási L. István. Colosvárat. Kinyomtatott Nagy-Bánya Nemes királyi Városának költségével. Veres-egyházi Szentgyel Mihály által. 1670. esztendőben.*» — Az «*Ajánló Levél*» végén ez áll: «*Irtam Nagybányán a' Szathmári bokros szent gyülekezeteknek szorongató nyomoruságokon másoknak érettek velem edgyütt bánkodó és szabadu-lásokért való fuhász-kodásoknak idején. 1670. esztendőben. 26. April. estve 9 óra után. A tiszta szívet szerető szent Istennek minden magára nézhetés nélkül való haszontalan szolgálja, mindazáltal kegyelmeteknek az ő jó akarattyából ugyan lelki-tanítója Nánási István.*» — Teljes példány. 4. r. 768 lapja van. — Bod Péter és Sándor István közlik e munkát, Toldy nem tesz róla említést.

XV. «*Dagon ledülése.*» 4. rétt. Az első könyvnek a címlapja és az eleje hiányzik;

a második résznek címe ez: «A' Frigy Szekrénye előtt Dagon le-dülése. Mellyet is más fe-
lől: A Tekintetes, Nemzetes és Vitézlő Farkas Fábián Uramnak, Putnok vég-házának fő ka-
pitányának, s' az ő Felsége németh-tábora mellet lévő könyű hadaknak, fő strása-mesterének
s' magyar commissariusnak; a' Christus reformata Ecclesiának egygyik nagy lelkű oszlopjának,
nékem istenes fautor uramnak dedícióm. En. C. P. A. J. Nyomtattatott M. DC. LXX.» —
Az első könyv Apafi Mihály-nak van ajánlva, de a dedicatio-nak az eleje hiányzik. E de-
dicatio után a szerző «A' kegyes olvasóhoz» fordul s közli vele «az erdélyi méltóságos feje-
delemnek, Apafi Mihálynak, a' fő vezér, Köpöli Amhet Passa, néhai Érsek Uj-vár alá száll-
lott táborában való hivattatásának, menetelinek s' ot létének és riszsa jövetelinek rövid le-írá-
sát, melly lött 1663. esztendőben.» E magyar történelmi tekintetben is érdekes és nevezetes
elbeszélés (rövidítésekkel) a következő: Köpöli Amhet basa, akkori fővezér, «Esztergom-
hoz szállítá táborát s'ott nagy sietvén a' Dunát által kötteté. Azonban meg-értén ezt gróf For-
gács Ádám, akkori érsek-ujvári fő generális reá út a' törökre. Elsőben diadal lészen ugyan a'
török ellen, de lovok meg-ijedvén a' töröknél való tevéktől, hátán viszi a' magyar a' törököt,»
vagyis futásnak ered a magyar s a török nyomban követi. A magyarok Érsek-ujvárott
találnak menedéket. «A' török meg-szállja a' várat 17-dik Julii (t. i. 1663-ban) és midőn
alkalmas ideig való lüetésével kezeset ártott volna, kételkedésben kezdé élni a' vár meg-vétele
felől. Hogy azért hiába ne esnék vár meg-szállása, a' méltóságos erdélyi fejedelmet, Apafi Mi-
hályt hivatá ki országából, hogy talám illy keresztyén embernek kérésére meg-adnák a' várat.
Mondgyák ugyan azt-is némelyek, hogy ezzel a' fejedelem hűségét akarta meg-probálni
a Vezér, hogy ha a' Porta hűségében állhatatos volna? vagy talám a' szomszéd or-
szághoz adta magát a' török rontására?» A követ sept. 17-én érkezék Radnót-ra,
«holot akkor a' fejedelem vala. Az egyben hívot tanács urak közül sokan mondgyák ezt,
hogy illetlen volna a' fejedelemnek országát elhadni, másképpen-is ellenség lévén sok helye-
ken az országa erősségiben. De a' fejedelem, tudván köteleességét a' Portához; azt-is által látván
minémű veszedelme fogna következni, mind magának s' mind az országnak, ha ezt el-vesztet-
lené, az el-menésre hajol elméje. Meg-lün az indulás Radnótról 20-dik Septembris, s' nagy
zokogást tévén a' fejedelem asszony vissza tér.» A török várórség mindenütt, a hová Apafi
seregével ér, nagy örömmel és kitüntetéssel fogadja őt. «A' Dunán való által költözés
után mulatott egy nap ő Budán, mely nap, ki a' vele valók közül akarta, bé-mehetett a Má-
tyás király palotáiban-is, az hopmesterrel, Náláczai István urammal edgyüt. Innen ment ü
Nagysága az ott való jeles ferdőben, mellyben midőn kelliténél tovább mulatott volna s' az
meg-melegedés után jeges vizet ivott volna, alig hogy halált nem hozza magára. Budáról meg-
indulván d. 17. az esztergomi majorokban halt s' ott költözöt által Érsek Ujvár felé a' Ve-
zértül csináltatot hidon.» Ekkor hoztak a fejedelemnek «aranyos öltözetű, igen fő török lo-
vat, melyre ü Nagyságát fel-ültették vala. Ez után csak hamar érkezett a' Csauz Passa-is, a'
tollas Csauzokkal, kik ékes öltözetekben ötvenheten voltak. Ez a' Jancsár Agával edgyüt ke-
zét fogják ü Nagyságának s' a' Vezérhez viszik. Minek előtte a' Vezér a' kalitka sátorbul ki-
jűne, a' fejedelem le-ültetetik egy bársonyos székre, és midőn ki-jött volna a' Vezér, a' fejede-
lem fel-kelvén tisztességessen meg-hajtotta magát; a' Vezér kezét nyujtotta, mellyet a' fejedelem
meg-csókolván rövideden köszönt.» Elmondatik azután, hogy Apafit és kíséretét (Balog Má-
tét, Náláczai Istvánt, Barcsai Mihályt, Belényesi Ferenczet, Szilvási Bálintot, Cserei Farkast,
Ugrai Ferenczet, Farkas Ferenczet, Toldalagi Jánost, Barcsai Istvánt, Cserei Jánost, Török
Pált, Besztercei Gunos Mihályt, Kúhalmi Király Birót, stb.) megkafstányozták. Apafi aján-
dékkaal viszonzotta az ajándékot.» Az ajándék pedig vala edgy igen szép fejedelmi kocszi, a'

mellyet oly formára készítettek vala Brassóban, minéműben a' Vezérek szoktak jární ; kívül a' fedele angliai veres posztóval, belül pedig kék virágos tafotával lévén bé-boritra és ékes szegekkel ékesítve. Ebben valónak három fű szekeres lovak, szép új hámnokban, mellyeket csak ott fogtak vala a' kocsiiban. Második ajándéka vala egy igen szép asztalra való óra. Harmadik egy pár igen szép stuttzos puská. — Apafi ekközben «ágyba esék». A Vezér «kérdezi a' fejedelem betegeskedésének okát, tanítván, hogy magát bé-takarja s' melegben feküdjék. A' császár doctorát-is igiri, hogy hozzá küldi.» El is küldé, «de a' doctor praescriptióján meg nem állhatván, a' maga doctora tisztítá ki a' gyomrában lévő fekete sárt, mely után meg-is könnyebbedék.» Roszullétét a «tabáknak felettéb való szívása» okozá, miért is «a tabák füst szívást, ártalmas voltát meg-tapasztalván, meg-utálá s' másoktól-is tiltá.» Azután a Vezér-nek, majd pedig Ali Passá-nak látogatására mene. Ali «egy egy fínccsal Carét s' az után Serbetet mind magának s' mind hiveinek hozat, kinállyá s' kináltattya.» Néhány szót váltván Ali «megmosolyodék s' fejét meg-lóditván semmit semmit sem felele, hanem jó illatu füstvel a' fejedelmet meg-füstöltetvén el-bocsátá.» — Érsekujevár megadván magát a fű Vezér «Léva alá szállván I. Novemb. a' várat kéreti. Megrémülvén a' számtalan sokaságtul meg-adgyák.» Apafi «szorgalmaztattya a' Vezért haza bocsáttatásáért.» A Vezér sokáig halogatta a «választételt». Midőn a Vezér Nógrád várának elfoglalása után Pestre visszatért «a budai otthon lévő törökök zászlókkal ki-jüvén a' Vezér előtt csak nem földig meg-hajolnak vala. Midőn pedig a' sátorhoz érkezett volna, a' lövő szerszámokat mind Budán Pesten ki-lövék, annyira hogy hangjok miatt a' Duna két fele reng vala.» Végre megadta a Vezér az engedélyt Apafi-nak, hogy övével Erdélybe visszatérjen. «El-bucsuzván azért a' fejedelem a' Vezértől, ekkor-is igen szép nusztalet bérlet kaptánnyal meg-kaftányoztatik imint említett hiveivel egyben, és így el-bocsáttya őket ajánlván magát mind az országnak s' mind a' fejedelemnek. Említette vala a' fejedelem ezt-is a' Vezérnek, hogy Hallér Gábornak is haza jöveteliben, ha lehetne, ne tartana ellent ; de azt, mint egy hallatlanná tévén reá semmit nem felele.» A szerencsétlen Haller a Vezér hallgatását beleegyezésnek magyarázta és a hazatérő fejedelemhez csatlakozott, ki hiveivel együtt «Alsó-Némeegyiben hála meg. Aazon étszaka egy Kapucsi Pasa feles magával Haller Gábor után küldeték, kik a' fejedelem szállását környül révék, mert azt gondollyák vala, hogy ott volna az Ur-is (t. i. Haller Gábor). Mikor a' fejedelem fel-költét Kapucsin sokáig várná, meg-ízeni, hogy bé-akar menni ; bé-menvén azért Hallér Gábort kezdé kérdezni ; meg-kelle azért szállását kételen mondani ; hová mindgyárt feles magával menvén, környül véteti, meg-mondván, hogy készüllyön, mivel vissza kel menni ; és így annyira erőlteti, hogy még azt sem akarja vala meg-engedni, hogy a' fejedelemmel szemben legyen. A' Csauzok pedig sohol nem tágittyák vala. Midőn azért hintóját s' konyha-kocsiját el-készítették volna, minek előtte maga a' fejedelem szállása előtt lovára fel-ülne, a' kardot le-oldattyák oldaláról. Vissza érkezvén pedig a' Vezér eleiben, kit nagy haraggal így riaszta meg : Miért mentél te el hir nélkül? Kire az Ur felelni akarván, csak meg sem hallá mentségét, hanem csak inte s' mindgyárt révék a' mészárló helyre ; holott fejét-is véteté, mindenében sákmánt vettetvén, sőt talám testét-is, csak el-temettetvén hagyván.» Ily sorsa volt Haller Gábor-nak ! Apafi a maga hiveivel szerencsésen érkezett haza. — Ez, ime, az az akkori politikai viszonyokat jellemző s a hazai ipart illetőleg is érdekes történeti elbeszélés, melyet (mint egészen ismeretlent) ezennel hazai történetbuváraink figyelmébe ajánlok. — A mi a «Dagon ledülése» című könyvnek szerzőjét illeti, az nines megnevezve. A második részben az «Ajánló Levél» így végződik : «Kegyelmednek lelki frigyos jó akarója C. I.» Mit jelent ez a «C. I.»? Hogy Ceglédi István névnek kezdőbetűi, erre nézve I. Bod Péter «Magyar Athenás»-át «T'zeplédi István» név alatt.

XVI. «A' négy evangelisták szerént való Dominica avagy stb. Mellyet a' Sz. Lélek Isten vezérléséből irt és praedikállott öt esztendők forgásiban. Szath. Némethi Mihály, üldöztetése előtt gönczi, most kolosvári orth. ecclesiának edgyik méltatlan tanítója, Christus üldöztetésének társa. Kolosváratt. Nyomtatatt: Veresegyházi Mihály által. 1675.» — Az ajánlás így szól: «A' tekintetes és méltóságos urnak, Teleki Mihály urammak, kegyelmes fejedelmünk ő Nagysága belső tanácsának; Máramaros s' Torda vármegyéknek fő ispánnynának; Erdély országa Kővári végházának fő kapitánnyának; Isten anyaszentegyháza buzgó tutorának s' dajkjának etc. nekem is kegyes fautoromnak.» — Az «Ajánló levél» így végződik: «Iráni Colosvárt, Anno 1675. Jakab havának 20. napján és a' Jesus Christus alsó s' felső Magyarországhban lévő ecclesiának közönséges üldöztetésének ötödik esztendejében. Tekintetes, Nemzetes etc. Uraim, Ti éretteket Istent imád az Ur Jesus számkivettetett aláztos szolgálja Sz. Némethi Mihály.» — Toldy nem említi e szerzőt, ki pedig rendkívüli munkásságot fejtett ki a vallás-irodalmi téren. «Zsidó grammatiká»-t is irt (1667). Sok munkája kéziratban maradt. Ezekre vonatkozólag vajmi talpraesetten ezt jegyzi meg Bod Péter: «Hogy ezek a' nyomtatás alá már el-készített munkák vagy a' maga fíja vagy fogadott fíja vagy mások által ki nyomtatottanak volna: semmi jelét nem láttam. Azért jó az embernek a' mit ír, magának ha lehet ki nyomtatattani; ne hogy mások föjtásnak tsinálják és a' nyulak után lövöldözzék.» (L. a. «Magyar Athenás» 192. lapján.)

XVII. «Confessio et expositio brevis et simplex religionis Christianae, az az a keresztyéni igaz hitről való vallástétel, melyet elsőben Helvecziában irtanak és bé vötenec, annak utánna 1567. eszt. Magyarországhban is javallottanak, bevötenek és mindez ideig sok ecclesiákban megtartottanak. A méltóságos öregbik fejedelem-asszony parancsolattyából és költségével nyomtatt. Sáros Patakon Renius György által 1654.» E cím irva van, a könyv címlapja hiányozván. Az első lapon e jegyzet olvasható: «Ez a könyv százhuszonnyolc esztendő». E jegyzet írója egyúttal 1791-ből levonja az 1679-et és a vonás alá oda írja a levonás eredményét, t. i. 128-at. E szerint tehát e könyvnek 1679-ben kellett nyomatnia. Hogy 1654. évben nem nyomhatták, azt kétségtelenné teszi maga az irott cím, melyben az mondatik, hogy «1567. eszt.» Magyarországhban is javallották a *confessiót*. Hogy 1679. a «*Confessio*»-nak egy újabb kiadása csakugyan megjelent, azt bizonyítja Sándor István «Magyar könyvesház»-a, hol ez áll: «1679. Kolosvár. Helvetica Confessio, avagy a' keresztyéni igaz hitről való vallástétel. 8.» — E szerint tehát a Toldy-könyvtár példánya csakugyan 1679. nyomtatott még pedig nem (miként az irott cím mondja), Sáros-Patak-on, hol az 1654. évi kiadás jelent volt meg, hanem Kolosvárott.

XVIII. «Igaz keresztyéni és apostoli tudomány s' vallás utára vezető és az el-tévelyedésről jó utban hozó Kalauz. Az az: Oly munka, mellyben stb. Tolnai F. István, mostan a' K. R. C. edgyik méltatlan Professora által. Kolosváratt. Nyomtatattott Veresegyházi Mihály által, 1679.» Az ajánlás ekként szól: «A' tekintetes és nagyságos Bornemisza Kata uri asszonyinak, néhai böldeg emlékezetű tekintetes és nagyságos ur Bánfi Dienes uram ő nagysága meghagyatott özvedjének, stb. nekem jó asszonyomnak s' Pátronámnak Istentől kegyelmet lelki testi békességet.» — E munka szerzője, Tolnai István, épen úgy, mint Komáromi Csipkés György, Ceglédi István és Posaházi János tudós ellenfelei valának Pázmány Péternek, kinek diadalmas «Kalauz»-a ellen azonban hiába szálltak síkra. A XVII. századbeli magyar hitvitázóknak ez Achillesé-vel nem mérkőzhetett senki.

XIX. «Sz. Dávid Psalteriuma: Avagy a' CL. Soltároknak rövid el-osztása, magyarázattya: mellyet irt Némethi Mihály. Colosvár. Veresegyházi Mihály által. 1679.»

XX. «Sz. Dávid Psalteriuma, mellyet irt Némethi Mihály. Lőcsén, Brewer Sámuel által 1685.» — «1624-ben állította itt (t. i. Lőcsén) föl Brewer Lőrincz jól fölszerelt nyomdáját, mely maga s utódai birtokában egy századnál tovább jó hírnek örvendett s irodalmunknak hasznos szolgálatoakat tett.» Így nyilatkozik e könyv nyomdászáról az 1882. évi «Könyvkiállítás»-ról szóló «Kaulauz» a 150. lapon.

XXI. «Nagy Mártonfalvi Györgynek, Sz. J. M. D. és a' debreceni collegiumnak néhai professorának Szent Historiája. Mellyet maga kölcségén nyomtattatott a' debreceni collegium és a' meghóltakról voluntása s testamentoma szerént világra bocsátott, Szilágyi Márton, azon collegiumnak egygyik professora. Debreczenben. Nyomtatta Rosnyai János. MDCXXXI.» A könyv «Méltóságos, tekintetes és nemzeti Széki Teleki Mihálynak, Istenért és az Hazáért Magyarországhban fegyvert viselő hadaknak fő hadi vezérének, Erdély országi kegyelmes fejedelem urunknak belső tanács hívének, nemes Máramaros és Torda vármegyéknek fő ispánnjának, Husztnak, Kővárnak s vidékének fő kapitánnyjának és a' fiscalis dézsmának fő arendatorának» van ajánlva. — A könyv elején van néhány (a meghalt szerző tiszteletére irt) vers. Az egyikben e sorok fordulnak elő:

«Ezek száma között nagy Mártonfalvi György
Vala, tudománya orientális gyöngy,
Elméje bársonya nem valami rossz rongy:
Halál illyeneket, kérlek, hogy el ne horgy.»

Hogy néhai Ponori Thewrewk József-nek, a magyar irodalmi régiségek alapos ismerőjének, e sorokat is el kellett olvasnia, azt bizonyítja a következő (tréfás és gunyoros versei közt találtató) párvers:

«Itt nyugszik néhai Tarcsai György:
Többé illyeket, óh halál, el ne horgy.»

XXII. Ugyanaz. Az elrongyolódott címlapnak már csak a harmadrésze van meg. A debreceni nyomdából került ki, melynek vezetője 1677—1682. a Sáros-Patak-ról elűzött Rosnyai János volt.¹⁾

XXIII. «Noe bárkája, az az: az Atya, Fiu és Szent Lélek egy örökké való Istennek üdvességes ismérte. Melly a Sinai és amaz dicsőséges Sionnak hegyein nevedett elő-fákból éppített: az az, mind az Ó s' mind az Új Testamentumnak egyben-vetetett helyeiből XXII demonstratiókkal megvilágosított tudománya az egy Istenségben imádandó Sz. Háromság-nak. Melyben az igazságnak prédikátora Noe-nak lelkével hívja s' kényszeríti bé-szállani az haladatlan világot minden szelidséggel. Melynek építője Sárpatoki N. Mihály az Colosvári reformata ecclesiában a' Jesus Christusnak kisebbik szolgálója. Kolosvárratt. Nyomtattatott Vere-segyházi Mihály által M. DC. LXXXI.» — Az ajánlás így szól: «Az méltóságos fejedelemnek Apafi Mihálynak Isten kegyelméből Erdély országa fejedelmének: Magyar ország né-mely részeinek urának; székegyek ispánnjának etc. kegyelmes urannak. Sárpatoki Mihály. Kolosvárratt. 1681.» — Toldy nem említi e munkát; Bod Péter így nyilatkozik róla: «Ezen könyvben hathatósan meg-magyaráztatnak az sz. írásbeli helyek, a' mellyek erősítik a' Sz. Háromság egy Istenről-való tudományt.» (I. «Magyar Athenás» 237. l.)

XXIV. «Halotti Centuria, az az: száz halotti praedikációk: mellyeket az Isten Szent Lelkének kegyelme által az Ur Jesus nevében, többire minden rendben, tisztben s' állapotban, férfi és aszszonyi nemből meg-hóltak alkalmatosságával irt és mind ben Kolosvárt s' mind kin

¹⁾ «Kaulauz az orsz. magy. iparművészeti muzeum részéről rendezett könyvkiállításhoz. Budapest. 1882.» L. a 139. lapon.

nagy urak szomorú udvarokban-is praedikállott Szath. Némethi Mihály. Kolosváratt. Nyomtatott 1683-dik eszt.» (Teljes példány. Van 596 lapja.)

XXV. «*Novus Succursus*, az az új segítség, melyet a' magyar nemzeten könyörülő Istennek szemlátomást segítő keze által killyebb terjesztett országunknak határiba a' lélek ellenségi ellen, a' bűnnek és ördögnek ereje ellen azon hatalmas Istennek ígéje fegyverével hadakozó lelki gondviselőknak könnyebbitésére, az egész esztendőbeli vasárnapokra rendelt prédikációkkal nyújtott és a' méltóságos groff general Czobor Ádám urnak ő Nagyságának istenes költségével két részben élő nyelven ki-bocsátott. A' Jesus alatt vitézkedő társaságbeli P. Landorics István. Első része. Nagy Szombatban az Akadémiai bötűkkel, Háuch András által. 1689. esztend.» 4. rét. Az első résznek 864 lapja van. Megjelent-e a második rész is? — — Bod Péter «*Magyar Athenás*»-a nem emlékezik meg e munkáról. — Az «*Ajánló levél*» «*A méltóságos groff Czobor Ádám urhoz, ő felsége magyar vitézinek generálissához, tanácsához, komornikjához ő Nagyságához*» van intézve. Az aláírás ez: «*Nagyságodnak alázatos szolgáló káplánya Landorics István. S. J.*» «*A' kegyes Olvasóhoz*» intézett előszavában a derék szerző abból a helyes nézetből indulván ki, hogy a hazaszeretet a hazai nyelv szeretetétől elválaszthatatlan, e vajmi derék szavakra fakad: «*A kinek kedves a haza, kedvelje nyelvét is.*» — Hogy a *dedicatiók* gyakran nem csak *genealogiai* tekintetben érdemelnek figyelmet, hanem még *történelmi* szempontból is, azt e könyvnek az «*Ajánlás*»-a is eléggé bizonyítja. Czobor Ádám dicséretére a többi között ezt mondja a *dedicatió*: «*Mikor ama' vitézek csillagával, nehaj méltóságos groff Zréni Miklóssal és az imperiumbéli fő generállal, Hohenlo nevű urral meg-eggyezvén téli üdöben, türrhetetlen fagyban, az észeki hidakat gyujtogatta és égette. Lovárul le szállván, maga gyöngye iffiúságának vállain vitte a' kötés nádakat annak a' nevezetes hidnak ki vesztésére, mind arra a végre, hogy távullyabb ki rekesztvén a' pogányság, a' közöttünk lakóknak ne jöhetne segítségére és így meg-szakadozott erejét inkább ronthatná.* — Buda ostrománál a Séráskért el-ejtette es minden rendit és számát a' pogány tábornak a' nála talált levelekben bé hozta a' keresztényen táborba, a' felséges Lotharingus és Bavaros herczegek álmétkodására, örömeire, magának pedig dicsősségére,» stb.

XXVI. «*Pax Aulae* az az: bölts Salamon egynehány reguláinak rövideden való előadása, melyek embernek itt az életben való bölts maga-viselésére, kiváltképen a' méltóságban és méltóságok előtt szükségesképen megkívántatnak. Rész szerint francia nyelven való írásból, rész szerint pedig másunnan szedegettettek és magyar nyelven ki-adattattak Pápai Páriz Ferencz med. dr. és a' Nagy-Enyedi collegiumban egyik tanító által. Kolosváratt. Nyomtat: M.-Tótfalusi K. Miklós által 1696. esztendőben.» — A könyv ajánlva van «*az Isten próbáló tüze aranyának, a méltóságos Teleki háznak, egyik Isten ditsőségre és hazája javára épülő tagjának, tekintetes nemzetes Széki Teleki László uramnak; etc. etc. és kedves házas-társa tekintetes nemzetes Vaji Anna aszszonynak, nekem nagy jó uramnak s' aszszonyomnak az egyedül bölts Istentől, életek vezéreül megkívántatott igaz böltseséget kívánok.*» Az «*Ajánló levél*» végén ez áll: «*Irtam Nagy Enyeden, 24. feb. 1699. eszt. Kegyelmetek alázatos szolgálja Pápai Páriz Ferencz.*» — Ez aláírás annyiban érdekes, a mennyiben arról lehet belőle meggyőződni, hogy nem «*Párizpápai*» a neve. miként az iskolában és a közéletben egyaránt nevezték, hanem «*Pápai Páriz*». A fonákság úgy keletkezett, hogy szótárának latin címe után indultak: «*Dictionarium Latino-Hungaricum in hoc corpus coactum a Francisco Páriz Pápai (= Páriz de Pápa)*». Őt «*Párizpápai*»-nak hívni épen oly helytelen, mint például Csokonai Vitéz Mihályt «*Vitézcsokonai*»-nak. Bod Péter (l. a «*Magyar Athenás*» 210. lapján) — a mint illik — Pápai Páriz Ferencnek nevezi. — A 252 lapot számláló könyvhöz egy majdnem másfél száz sornyi költe-

mény van csatolva: «*De lucta carnis et spiritus carmen.*» (Hexameter-ekben van írva.) E könyvnek nyomdása a tudós Tótfalusi Kis Miklós, ki egy deák-magyar szótáron kívül a következő munkának a szerzője: «*Ratiocinatio de orthographia eo modo, quo sparsim in nostris Bibliis exhibetur, instituenda. Amstelodami. 1683.*» Ujra a Kolosvárott 1687. nyomtatott «*Apologia*»-ban. Róla mint nyomdászról az 1882. évi könyrkiállítást szemmel tartó «*Kalauz*» a 136. lapon így nyilatkozik: «*Uj fényt kölcsönzött a kolozsvári nyomdászatnak a halhatatlan emlékü Tótfalusi Kis Miklós, ki Hollandiában mint nyomdász, betűöntő és metsző európai hírnévre tett szert, s hogy tehetségével hazájának szolgáljon, 1690-ben Kolozsvárra költözött és itt mint nyomdász 1702-ben bekövetkezett haláláig működött.*» Bővebben s nem kevésbé érdekesen szól hazánknak e jeles nyomdászáról Bod Péter. «*Egybe szedvén kevés költségét, a' mely több nem volt három-száz talléronál, azzal el ment Belgyiomba; Amsterdamban mindjárt magának két-száz forintokon mesterembert fogad, a' ki betű-metszésre-öntésre hat hólnapokig tanítaná; tett-is abban olyan fundamentomot az alatt az idő alatt s' gyakorolván tovább is meg tanulta annyira, hogy párja akkor Európában nem volt, sőt az egész világon sem; úgy hogy a' mestere sem szégyenlené tőlle tanulni. El menvén a' híre, mindenfelől tanuló ifjakat kívántak volna melléje adni vagy betűket, Matrixokat vele tsináltatni, a' minthogy készített-is a' római pápa typographiájába, a' hetruriai nagy-hertzegnek, a' ki tsak egyszer XI ezer forintokat küldött néki; a' gorgiai királynak új betűket talált s' typographiát állított. A' maga mellé választott magyar értelmes ifjakkal, nevezetesen Tsétsi Jánossal és Kapusi Sámuellel a' magyar írásnak módját-is sok részben meg-igazította és formálta, a' melyet mind maga s' mind Tsétsi annak utánna közönségessé tettek.*»¹⁾

XXVII. «*Joh. Amos Comenii Janua linguae Latinae reserata aurea, Sive, Seminarium linguae Latinae et scientiarum omnium. In usum scholarum in Hungaria passim habitantium juxta editionem postremam accuratam et auctam, in Hungaricam linguam translata per Stephanum Benjamin Szilágyi. Leutschoviae. Typis Samuelis Brewer. MDCXCVIII.*» Móttóul a következő talpraesett párvers olvasható:

«*Aestimat ut sapiens pretio, non pondere gemmas,
Utilitate probat sic quoque mentis opus.*»

A könyvnek tábláján (belül) Toldy-nak e sajátkezü jegyzetét találjuk: «*Ez a Lexicon Januale, vagyis a Comenius Eruditionis Scholast. II. része. Kicsiny külömbséggel a szövegben.*» A bevezetés («*Institutio didactica. De usu et ratione docendi Januam linguae Latinae*») latinul van; erre következik a «*Janua linguae Latinae reserata aurea*» és magyarul is ily címmel: «*A' deák nyelvnek aranyas ki nyitattott ajtaja*». A könyvnek a bevezetésen és az «*Index*»-en kívül 276 lapja van. (8. rét.) Hogy meggyőződzhessék kiki arról, mily alkalmas volt volna már 200 esztendő előtt is a magyar nyelv tudományos dolgok előadására az iskolában, hadd álljon itt a «*Janua*»-ból egy kis mutatóvány, mely Szilágyi-nak fordítási ügyességéről is tesz tanúságot. «*De corpore et primum de membris externis: A' testről és elsőben a' külső tagokról.*» — «*In vultuum lineamentis stupenda est varietas: Az ábrázatoknak (vagy artzulatoknak) rajzolásiban tsudálatos külömbség ragyon.*» — «*Costae ab axilla coeptae in hypochondria desinunt: Az olda! tsontok az honalytól kezdettetrén, a' sziv hártájában végeződnek.*» — «*Sub coxendice infra coxas femora sunt; sub genibus tibiae, sub poplite surae: A' tsípő-tsontok alatt a' forgó tsontokon alól*

¹⁾ «*Magyar Athenás. F. Ts. Bod Péter. 1766.*» L. n. 300–303. lapon.

a' tőmbok vannak ; a' tőrdek alatt szőrak ; a' tőrdhajlás alatt a' láb ikrái.» — «A suffragine planta pedis est, talos vell malleolos, calcem seu calcaneum, convexum plantae et solum cumque digitis hallucem continens : A' horgas in után a' láb talpa vagy on, melly a' bokákat avagy boka-tőontokat, sarkat avagy sarkallatot, a' láb fejét és talpnak alsó részét s' a' láb újakkal edgyütt a' láb-hivelyket (őreg újot) magában foglallya.» — «Spina dorsi totius structurae fultura est, ut erecti stare possimus, et ex triginta quatuor vertebrais contiguais constituitur, ut incurvari queamus, quod non fieret, si os continuum esset : Az hát-gerint az egész alkotmánynak támasza (oszlopa), hogy egyenessen fel-állhassunk, és harmintznéggy egymáshoz foglaltatott hát-gerezekből áll, hogy meg-hajolhassunk (horgadhassunk) a' melly nem lenne, ha a' tőont merő volna» stb. stb. Ilyképen lehetett, ime, már kétszáz év előtt magyar nyelven tudományos dolgokat tárgyalni ! Hol állanánk most, ha nyelvünket a latin nyelv az iskolákban ki nem szorította volna ! -- Érdekes az is, hogy miként magyarítja Szilágyi a műszókat. Így például az elementum-ot «éltető állat»-nak nevezi ; a meteor nála «az hegyek felett lebegő» (lebegő) ; az amphibium = »a' vízben és szárazon egyaránt élő» ; lanionia = «a' mészőrosság» ; rhetorica et poesis = «az ékessen szőllásnak és vers-szerzésnek mestersége» ; modestia = «emberséges jó magaviseles» ; stb. — E néhány mutatvány is, úgy gondolom, tökéletesen igazolja Bod Péter-nek Szilágyi Benjamin István-ról, mint fordító-ról mondott ítéletét : «Magyarra fordította Komménius Ámos János Janua linguae Latinae nevű könyvét, igen jó magyarsággal.» ¹⁾

¹⁾ «Magyar Athenás, avagy az Erdélyben és Magyarországb an élt tudós embereknek historiájok, mellyet sok esztendők alatt nem kevés szorgalmatossággal egybe-szedegyetett és az mostan élőknek s' ez után következendőknek tanuságokra s' jóra-való fel-serkentésekre közőnségessé tett F. Ts. od. Péter. Nyomtatott 1766-dik esztendőben.» L. a 268. lapon.

